

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СНИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ

Уређује
А. БЕЛИЋ

уз сарадњу

д-ра *Алексића Радомира* (Београд), д-ра *Вуковића Јована* (Сарајево), д-ра *Коларића Рудолфа* (Љубљана), *Конеског Блажа* (Скопље), д-ра *Павловића Миливоја* (Нови Сад), д-ра *Сивановића Михаила* (Београд), д-ра *Томановића Васи* (Скопље), д-ра *Храстиче Маји* (Загреб)

XXIII КЊ. 1—4

БЕОГРАД
1958

ПЕРИОДИЗАЦИЈА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

Развитак језика иде паралелно са развитком друштвених, економских и политичких прилика једног народа. Тај је развитак наших народа био доста немиран, а каткада и врло буран. Стално су се дешавали поремећаји наших народних маса, каткада сношљивији за њихов развитак, а каткада и готово катастрофални. Време од почетка надиграња Турака у наше земље, затим њихова освајања Србије 1459, Босне 1463, великог дела Хрватске 1493, Далмације 1537 и осталих покрајина све до краја XVII в., када су почели Турци да се повлаче (Карловачким миром 1699, па још више Пожаревачким 1718 и Свиштовским миром 1791) — значило је необично немирно стање наших народа. И напредовање Турака и повлачење њихово обележавали су увек знатно померање становништва, а то је значило и извесне промене дијалекатских односа.

Све је то давало у извесним временима и нарочиту слику најзнатнијих језичких особина којима се поједине епохе развитка нашег народа карактеришу. Иако те епохе имају заједничких црта, оне имају и својих разлика. Зато ћу покушати да их поделим у периоде. Полазећи тако од првих почетака нашег језика и доводећи га до садашњости, мислим да се развитак његов може изнети у три засебне епохе које ће обухватити осам периода.

I епоха	{	1. Период — наш језик као део прасловенског језика; 2. Период — наш језик као део јужнословенског заједничког језика и као засебна група српскохрватско-словеначка;
II епоха	{	3. Период — VII—VIII в. Основне црте нашег језика и њихов положај на Балканском Полуострву; удубљавање разлика међу чак. и шток. говорима; 4. Период — IX—XII в. Потпуно обухватање истим језичким цртама чакавских и штокавских говора; 5. Период — од XIII—XIV в. Продужење обухватања — али сада непотпуног — језичким цртама чакавских и штокавских говора;

III епоха	{	6. Период — XV—XVI в. Ширење морфол. црта: gen. pl. -ā, -ма у dat. instr. pl.; loc. pl. делимично као gen. pl.; почетак повлачења " и ^ према почетку речи; губљење x у већем делу говора;
		7. Период — XVII—XVIII в. Ново јотовање; ширење наст. -ма (м) у loc. pl.;
		8. Период — XIX в. Развитак перифериских језичких особина.

Периодизација је, као и сваки лингвистички метод, један од начина да се приближимо разумевању развитка неког језика. То, разуме се, не значи да ће то бити потпуна слика његова, али то несумњиво значи нарочито посматрање језичко, изван свих других фактора сем чисто језичких који се огледају у његову развитуку, иако се, наравно, тај развитак мора доводити у везу са свима осталим факторима. Ту нам се јавља језик у апстракцији, у линијама свога језичког развитка независно од свега другог. Да су то резултате свих фактора, то се по себи разуме. Према томе, и те резултате могу каткада знатно помоћи да разумемо и све друго што прати језички развитак.

Свако овако изношење у знатној је мери индивидуално, јер је појмљиво да из множине чињеница које су од значаја за развитак језика морају бити изабране оне које су то у највећој мери, а то зависи од нашег схватања и осећања тежине самих чињеница.

Овако је изношење по неопходности и синтетично јер би детаљно расправљање о чињеницама знатно компликовало и учинило нејасном саму ствар; међутим то никако не значи да при изношењу тих чињеница треба занемарити њихов стварни значај и унутрашњи смисао.

Имајући све то на уму ја ћу изнети, пре свега, оне природне периоде на које упућује развитак нашег језика. А о томе, како се осам изнесених периода своде управо на три велике епохе или три раздобља, видећемо на крају овог излагања о периодима.

I период

Српскохрватски језик један је од словенских језика који су некада чинили прасловенски језик. По себи се разуме да је он из прасловенске епохе понео опште прасловенске црте које је доцније постепено мењао. Али прасловенски језик није апстракција. То је реални језик који је имао своју дугу историју, своје дијалекте и различно кретање и укрштање својих црта. Још доста ствари из те епохе нису објашњене; али ипак неке су чињенице добро утврђене. Међу њима се нарочито истиче једна, а то је, да су пред завршетак прасловенске епохе неке језичке црте (*kvъ-, gvъ- > svъ-, dъvъ-* а *dl, il > l*) захватале подједнако оне језике из којих ће се развити источнословенски језици и јужнословенски, одвајајући их од оних који ће у доцнијем развитуку дати западнословенске језике. То су, свакако, биле језичке изоглосе; али су те црте у своме саставу (исп. *цвѣтъ, свѣзда, мило, йлела* у ст. сл.) сачували сви јужнословенски и руски језици за све време свога доцнијег развитка. То што је један талас једног дела прасловенског језика, његове западно-

словенске гране, захватио некадашњу Словенију (Корушку, нарочито) и што се мора претпоставити пред дефинитивно одвајање јужнословенске групе језика од осталих и извесна веза са словачким језиком није изменило ништа у даљем развоју јужнословенских језика.

2 период

Ако узмемо да је прасловенска епоха трајала до краја IV в. наше ере, онда су ова прва епоха јужнословенског јединства и почетак његова цепања трајали најмање стотину година. Питање о јединству свих јужнословенских језика било је спорно јер оно нема онако јасних знакова тога јединства као што има западнословенска група језика ($-t_i > c$, $-d_i > \hat{d}$) или источна ($-or + cons. > -oro$, $-er + cons. > -ere$ или $t_i > \hat{c}$, $d_i > (d) \hat{z}$), али их и они имају: исти правац развоја многих гласовних појава (губљење палатализације и лабијализације сугласника, метатеза ликвида $-or + cons.$, $-er + cons.$ и сл. у истом правцу као $-ra-$, $-r\check{b}-$ и сл.). Уосталом у овом тренутку за нас то није тако важно, већ чињеница да се у свом кретању ка Балканском Полуострву већ врло рано јужнословенска дијалекатска заједница поделила на два дела: источно од пруге која вертикално пролази кроз Пешту и иде на југ по Дунаву — источнојужнословенски дијалекти, западно од ње — западнојужнословенски говори. Ти западнојужнословенски говори и јесу југословенски дијалекти, тј. они који ће образовати доцније словеначки и српскохрватски језик, а који су тада први пут сами чинили своју заједницу. Тако је образовано прво југословенско језичко јединство од V—VI века, све до њихове сеобе на Балканско Полуострво. Језичке прте које су значиле то јединство биле би ове: $t = *t_i$ прасл., $d = *d_i$ прасл.; $z = \check{z}$ (развојак у правцу једног полугласника \check{z} који је могао бити реда \check{z}^a и \check{z}^b); $-ga$ (код придева и заменица наслањањем на gen. sing. именица), $-to$ (I л. мн. гл.), губљење $-t$ у 3л. јд. и мн. сад. вр.

И поред тих знакова јединства за поменута два века или блиских узајамних веза, морамо истаћи да су се пред крај овог периода или већ у његовој другој половини отпочеле развијати разлике међу њиховом неодређеном упитном заменицом, што ће се доцније искристалисати у познато тројство: *кај*, *џь*, и *џьо* којим се обележавају три дијалекатске нијансе међу њима. У ово су се време у једним говорима поред *кај* употребљавале и заменице *ниџь*, у другим — поред *џь* и *ничьџьо*, док се само у трећим свугде употребљавало *џьџьо* (*ничьџьџьо*). Од тих говорних нијанса *кај*- говори су били најзападнији, до њих су били *џь*- говори, а источно од њих били су *џьџьо* - говори. Ово не значи да је то био сталан положај тих говора; али у време оваквог употребљавања поменутих заменица — по свој прилици, што истиче из целокупне локализације претставника тих говора и у најстарије време и доцније. То је све већ показивало удаљавање једних говора од других, што је зависило од великих просторија које су они заузимали; то удаљавање продужиће се и даље при сељењу на Балканско Полуострво.

Језичко јединство Словенаца, Хрвата и Срба за ово време (V—VI в.) које је претпостављало заједничку управу на њима вршило

l (једнак посавском ~), али кратки акценат, који је био познат као кратки силазни и кратки узлазни, своди се на кратки узлазни. Дакле, у *stǎrac* — вредност " морала је бити у чакавском узлазна, пошто је тај акценат дуљши се (напр. у *stǎrca*) давао узлазни акценат; у штокавском, и поред разлике у *šć* и *št* и сл., тај исти кратки акценат добио је у обе варијанте низлазну вредност (исп. *stǎrca* у обе варијанте). Можда се може та особина чакавског дијалекта ставити у време пре развитка *šć* у *št* и ~ у \cup . Тако би се разумело откуда те црте у обе варијанте, а, сем тога, претварање ~ у \cup у млађој варијанти било би продужење процеса који се отпочео у заједничком штокавском.

Још једну црту морам поменути у вези са заједничким штокавским дијалектом. Према развитуку свих чакавских говора мора се претпоставити да се већ у ово време развила промена ʃ (ɛ), у одређеним фонетским положајима, у e , тј. пред денталним сугласницима и сл. положајима (исп. ниже). То значи да се у чакавском дијалекту од најранијег времена ʃ сачувало само у неким положајима, а у свима другим да је прелазило у e ; међутим у штокавском дијалекту у обе његове варијанте ʃ се сачувало у свим положајима, како у севернијој, старијој варијанти, тако и у јужнијој млађој. Све се то тиче развитка наших основних говора од VII—VIII в. Тај закључак је резултат разматрања тих појава у нашим дијалектима и тиче се, наравно, њихове релативне хронологије.

У току идућа два периода (од IX до краја XIV в.) северно од Саве, а источно од словеначке границе образовао се хрватски кајкавски дијалекат, у чији су састав ушли на с. з. елементи кајкавског словеначког, на истоку штокавског западног (славонског) и на ј. з. и југу чакавског дијалекта. У току времена ту се образовао хрватски дијалекат нарочите врсте познат данас под именом кајкавског дијалекта.

На крајњем истоку источни штокавски говор пружио се далеко на исток образујући према бугарској граници и прелазећи преко ње источни староштокавски говор (призренско-тимочки) који је после XIII в. имао свој засебни живот улазећи делимично, исто као и кајкавски говор, у развитак којем су се подвргли чакавски и штокавски говори.

4 период

Ако смо претходни период могли назвати фазом раздвајања и удубљавања разлике међу нашим основним говорима, чакавским и штокавским, потоње време, од IX све до краја XIV, што обухвата време од два периода, можемо назвати временом приближавања и равномерног развијања њихових језичких црта. Овај период, четврти, простира се од IX века до краја XII. Пре свега ваља приметити да у то време извесне гласовне црте имају исте рефлексе на простирању свих, и чакавских и штокавских говора. То су ове особине: $\text{r} > \text{u}$, $\text{ɛ} > \text{e}$, $\text{y} (\text{zi}) > \text{i}$; оба полугласника дају један полугласник који можемо обележити неутралним ə . Прве три црте широко су распрострањене на целом простору: то што некоји средишни истарски говори имају и делимично o или uo од e под утицајем словеначког језика, и што чакавски дијалекат у једном делу свом (у западној Далмацији и на острвљу) има a од ɛ иза непчаних су-

гласника (од \bar{a}) и што кајкавски пружа нешто друкчије особине — то не ремети опште слике. Напоследку \bar{a} у различним гласовним нијансама сачувало се на крајњој периферији чакавско-штокавских говора: на истоку (у доцнијем призренско-тимочком), на југоистоку (у доцнијем зетском говору) и на западу (у дијалектима Кварнерског острвља) и кајкавском. Има још једна црта која се развила у ово време и која је особито карактеристична за штокавски говор, то је $v\bar{a}$ у отв. слогу у поч. речи $> u$. Она је, вероватно, најпознија од горњих црта и у чакавском се говору није развила јер се у њему \bar{a} већ било изгубило у отвореном слогу ($v\bar{a}n\bar{i}k > v\bar{n}i\bar{k}$), па се често и само v губило (исп. често $z\bar{e}t < v\bar{z}e\bar{t}$ и сл.). Из тога се види да и тај појав не ремети у већем степену опште слике: уопштавање гласовних промена на целокупном простирању српскохрватског језика.

5 период

Овај период, који се простире од XIII до краја XIV в., представља продужење и лаку измену претходног језичког таласа. Ово је један од најзнатнијих, рекао бих један од централних периода у развоју нашег језика. Његове црте не знају такође за границе штокавског и чакавског говора, већ их обухватају подједнако. Али и за њих вреди једна напомена. Њихово ширење не допире до крајњих граница нашег језика на истоку, на југоистоку и на најзападнијем острвљу, али иначе испуњује све наше континенталне говоре до самога Јадранског Мора, и на источније острвље у Јадранском Мору прелази такође. У ово време добија свој дефинитивни облик чакавски дијалекат, западни штокавски и тзв. јужни или југозападни штокавски дијалекат. Наравно, и други су говори на простирању нашег језика добили нове црте, али ће се њихов значај показати тек у наредним периодима.

Мислим да у оваквом ширењу језичких црта у оба ова периода јасно видимо снажан развој наших говора према југу и западу. Штокавске црте, или оне које смо најраније забележили на простору штокавских говора, шире се на запад и југ (у чакавским говорима), и тек море, и то за V-ти период, нека је препрека понегде. То значи да за све црте нису били подједнако повољни услови за ширење у V периоду.

Ту се јавља крајем XIII в. м. \bar{a} — a у великом делу наших говора: полугласник остаје на крајњем истоку (као \bar{a}^a на простору доцнијег призренско-тимочког говора) и у знатном делу јужног говора на истоку (у зетском говору као \bar{a}^a); иначе на целом осталом простору чакавског и штокавског говора, сем у западним деловима Кварнерског острвља, имамо $\bar{a}=a$ (и у шток. ист., зап. и јуж., и у чак. говорима), а у кајкавском имамо полугласник врсте e . У призренско-тимочком је \bar{v} (\bar{a}^a), у зетском \bar{v}^a , а у кварнерским говорима имамо у дугим слоговима a , а у кратким e или o ; то значи да је дуго $\bar{a}^a=a$, а кратко $\bar{a}^a < \bar{a}^a$. Сличан развој, према географском ширењу, имало је и \bar{y} (\bar{y}), вероватно, знатно после мењања $\bar{a} > a$: оно је остало као \bar{y} на крајњем истоку (у призренско-тимочком као \bar{y} , \bar{y}^a , \bar{y}^u и \bar{y}^u) и на о. Крку као \bar{y} (или и на другим местима Кварнерског острвља као гласови који се непосредно на тај

глас своде: *ʔ, ʔl, a, e* и сл.); и у кајкавском као *и* или слични гласови. Свугде другде добивено је *и* (или сл. нијанса *и^о* и сл.).

Овде се виде карактеристичне црте за развитак српскохрватског језика: вокали се мењају и далеско на његову терену шире. Ту се не може претпоставити мешање становништва јер је тога мешања у V-ом периоду било знатно више него у IV-ом, па ипак ширења црта било је у IV-ом знатно више неголи у V-ом; с друге стране, сугласници се за то време уопште не мењају. То значи да се за самогласничке гласове мора претпоставити паралелно померање њихове артикулације, што је спремило повољан терен за вршење њихових даљих измена.

Сад долазимо до једне црте која се развила у овом периоду и која је показала знатну динамику у своје ширењу, али ипак не у толикој мери као црте о којима сам до сада говорио, мада, по говорном или језичком значају, она далеко премаша све оно што се дотле десило у нашем језику.

Рекао сам да је *љ* имало до овога времена, тј. до почетка V периода, овакав развитак. Чакавски је дијалекат имао *љ/e*, а штокавски, у свима својим говорима само *љ*. Та се слика његова развитка у току времена изменила. На крајњем западу, у чакавском дијалекту Истре и уске пруге Хрватског Приморја, а затим на најзападнијем острвљу (јужно од Крка) добили смо *љ = e*; *e* је било, дакле, у овим дијалектима свугде место јата; исто смо то добили и на крајњем истоку наше језичке територије: на територији која је обухватила стари рашки дијалекат (од којег је постао доцнији косовско-ресавски) и призренско-тимочки, и ту је *љ* прешло у свима положајима у *e*. Остала нам је још источнија територија чакавског дијалекта са својим *љ/e* и остала суседна територија штокавског дијалекта са чувањем *љ* у свима положајима, дакле и у западном штокавском дијалекту и у североисточном штокавском дијалекту (од којег ће постати доцнији шумадско-сремски) и у јужном штокавском дијалекту. Средњи део те територије у своје севернијем и јужнијем делу почео се знатно мењати: на северу, приближно између Дрине и реке Босне и западно од ње у горњем току тих река, *љ* је прелазило увек у *i*, а у делу између доњег тока тих река у *iē* (дифтонг *ie*). То се десило крајем XIII и почетком XIV в.

Ови језички појави почели су се нагло ширити. Икавизам је прелазило на исток Дрину и почео се ширити по источном дијалекту тамо где је источни дијалект чувао још разлику између *љ* и *e*, што је било у извесној мери само у оном делу тога говора који ће доцније постати шумадско-сремски, а у потпуности у најисточнијем делу (који ће дати доцније дијалекте Галипољских Срба, вршачки, крашовански и сл.). Много је снажније ширење икавизма на запад, пре свега, по западном говору, где су се јавиле различне замене јата (у севернијим славонским говорима у једним као *љ > e*, у другим, посавским, дуго јат давало је *љ* (постало вероватно од *ie*), а кратко *je*, наравно, такође од кратког *iē*); али је од свега била најјача и најзнатнија замена *љ* гласом *i* у свима положајима у западном босанском, а затим замена *љ* звуком *i* у чакавском свугде где се *љ* употребљавало као глас друкчији од гласа *e*.

Икавизам се појавио око краја XIII в. Он се појавио, као што је речено, у северној половини босанских говора. Да ли се прво јавио на североистоку или северозападу, тј. да ли између Дрине и Босне или између Босне и Врбаса, врло је тешко рећи; мени је вероватније да се појавио прво између Босне и Врбаса и почео одмах енергично ширити у свим правцима.

Он је потстакао икавизам, прво, у Хрватској и Далмацији. Ћ чакавског дијалекта, тамо где се оно добро чувало, прелазило је у *i*, тако да смо сада у чакавском дијалекту добили, и у Хрватској и западној Далмацији, место Ћ — *i*, са чувањем звука *e* тамо где је раније од јата (Ћ = *e*) добивено. Тако се од почетка XIV в. јавља чакавски икавско-екавски дијалекат поред чакавског екавског на крајњем западу. То је стање до краја XIV в. Ширење Ћ = *i* ишло је у чакавским крајевима исто као и ширење *g* > *y* или *ə* > *a*: свугде тамо где је било услова за то, тј. где се још Ћ чувало као врло затворен звук. Тако се и на југоистоку босанско-херцеговачке територије Ћ претворило у дифтонг *iē* који се проширио по староме Сандаку, Хуму и Требињу, Дубровнику и Зети са Боком. Изгледа да је процес Ћ > *i* у другим крајевима Босне већ био завршен када се извршила ова дифтонгизација јата у јужном говору: зато је она и била ограничена само на јужни говор. Ја нећу говорити даље о претварању дифтонга у дугим слоговима у *iie*, у кратким у *ie* јер су се промене дифтонга *iē*, првог заменика јата у јужном говору, вршиле на терену у различном облику (као *iē*, *ié*, *ije*, *iē* итд.). Дифтонг *iē* послужиће нам као језичко симболичко обележје свих типова јужног говора.

На крају овог периода имамо још један карактеристичан појав: *-l* на крају слога и на крају речи претвара се у *o* у делу штокавског дијалекта и шири се брзо по њему (први пример те промене забележен је крајем XIV в.). Питање је зашто се *ijeio*, *seoski*, *beo*, *vlascieo* g. pl. и сл. нису распрострајили по свима говорима нашим, него, углавном, по штокавским говорима. Можемо одговорити на то питање — да се та промена вршила свугде где је било услова за њу. Њени су услови били у овоме: овај појав део је широког процеса који је проузроковало губљење полугласника на крају речи у затвореним слоговима. Сви сонанти — ту су се дуљили: *star̥ca* > *starca*, *pepe̯h* > *pepe̯l* и сл. Дужина се ту преносила на претходни слог: *stārca*, али код сугласника *l* у једним говорима прелазило је у *o*, а у другим се дужина преносила на претходни слог: *pepe̯l*. Тамо где се његова дужина као и у других сонаната преносила на претходни слог није било промене *l* > *o* (напр. у чакавском дијалекту), а где су се чувале дужине сонанта *l*, тамо је прелазило у *o* (напр. у шток. говору изван призренско-тимочког, а могућно у још по неком локалном говору).

Овим се завршује првих пет периода у развоју нашег језика. Њихова је главна карактеристика кретање језичких црта на југ према Јадранском Мору: на крајњем западу и средини чакаваца, на крајњем истоку штокаваца. Са тога главног правца ишло је кретање језичких црта и на исток и запад, на исток и југоисток, углавном, штокаваца, на запад и југозапад западних штокаваца и чакаваца. Од шестог пе-

риода или боље, од XV века, почиње се супротно кретање језичких црта: све што се тада код штокаваца појавило — остаје само у штокавском дијалекту и не шири се по чакавским говорима. Штокавске црте иду сада на север, североисток и северозапад крећући се лепенасто од главних центара тих црта негде у Хуму, Требињу и југоисточној Босни.

То је дошло због великог померања становништва, а делимице и потпуног напуштања балканских покрајина. Нарочито је у том правцу страдало чакавско становништво које се спушта на острва Јадранског Мора у област Млетака, иде на север у Моравску, Словачку, Маџарску, Аустрију и Словеначку остављајући сасвим проређено становништво у својим ранијим крајевима, којима се враћа, углавном, из Словеначке. Та места је заузимало махом штокавско западно и источно становништво, делимице присилно, а делимице и својевољно. То померање трајало је пуна три века од XV до краја XVII. Још пре турског повлачења из чакавско-штокавских крајева целу северну границу наше земље окружила је Војна Граница (од Сења према Карловцу у Хрватској, кроз Славонију, Срем, донекле Бачку и Банат), која је опет привлачила становништво штокавско-чакавско да се бори против Турака; а када су у XVIII и XIX в. Турци напуштали и остале наше покрајине, оне су, као слободне или полуслободне, привлачиле становништво из неслободних покрајина. Није место да се овде о томе даље расправља; али је и оволико довољно да покаже сву множину узрока због којих се кретање језичких црта толико из основа изменило.

6 период

VI период или I^{вн} новог III раздобља обухвата XV и XVI в. Ту се већ, према морфолошким цртама, *-ā* у gen. plur., *-ma* у dat. inst. pl., loc. pl. делимично као gen. pl., наша језичка територија дели у три, одн. четири групе: а) чакавски дијалект који остаје са непромењеним особинама; б) западни шток. и западни део јужн. шток. гов. који имају *-ā* и *-ma* искључиво или делимично; в) шток. косовско-ресавски и источни део шток. јужн. говора који имају *-ma* у dat. inst. pl., а loc. место gen. pl.; г) призра.-тим. који не зна за ове промене и задобија сасвим друге особине. У то се време отпочиње и повлачење " и ^ за један слог у облику \ и / : увек у зап. делу шток. јужног говора, одакле се та промена потстиче и у деловима зап. шток. говора (нарочито икавског), још знатно више у североисточном говору.

На крају овог периода *x* на крају речи губи се у већем делу штокавских говора, остајући понегде и само са редуцираним изговором (као слабо експлозивно *h*, које се и даље развија у говорима), а понегде и са фрикативним изговором (Дубровник). У чакавском говору тих промена нема; у кајкавском који се већ крајем XV в. знатно развио у Хрватској — само у извесној мери.

У овом периоду и идућем и кајкавски и источни староштокавски развијају своје специфичне особине, а нарочито кајкавски (које се јављају и у његовом књижевном језику).

7 *период*

VII период или II новог III раздобља простире се од XVII до XVIII в. обухватајући још мању територију. Његове су главне црте: ново јотовање сугласника од нових група сугласника са *i̇* (старо: *-њје*, *-џје*, *-сџје* и сл. *ī* + *je* од *ѣ*, *ѡ* + *je* од *ѣ*) које, иако у знатној мери обухвата штокавски јужни говор и остале штокавске североисточне и источне говоре и нешто западних штокавских говора, ипак захвата врло неједнако. То исто вреди и за ширење наставака *-ма* (*m*) у loc. p. l.

8 *период*

VIII период развитка нашег језика и III-ћи новог III раздобља од XVI—XIX в. чине различни перифериски појави у нашем језику. Тако бисмо имали северно-перифериске појаве у говорима на северу, војвођанским, славонским и кајкавским (различни облици дифтонгизације вокала, различни консонантски појави као *џ*, *џ* и сл. у војвођанским говорима, мењање боје понегде неких вокала и сл.) и на југу: у истарским и поморским говорима почевши од Истре и Кварнерског острвља на северозападу до последњег острва према Дубровнику (померање артикулације вокала, дифтонгизације, промењене артикулације и природе сугласника, нарочито под туђим утицајем, напр. *цакавизам*, и сл. појави). Ови појави као резултати кретања становништва у овим зонама, налазећи се далеко од центара нашег језика, нису могли бити нивелисани. Они се сада, образовавши се на изванредан начин, даље несметано развијају. То је нарочито карактеристично за јужне перифериске појаве (исп. са овим ширење *-m > -n* у приморским говорима, без обзира на то, да ли су штокавски или *цакавски* и сл.). Може се слободно рећи да се у овим перифериским особинама нашег језика огледају резултати кретања наших народа најдаље на север и најдаље на југ што се могло ићи по нашој земљи. Ту је наступала и мешавина извесних црта са различних страна, и изворних и позајмљених, и кретање хоризонтално по граници могућних путева било у Војној Граници на северу или на подручју млетачке владавине и са њом везаним покрајинама. По неке од перифериских црта (напр. *цакавизам*) развијају се под туђим утицајем и знатно раније; али оне иду у својим резултатима у овај период јер су карактеристичне искључиво за један перифериски језички појас.

Ја сам овде изнео најкрупније црте којима се карактеришу поједини језички периоди. Наравно да има доста појединачних црта које су захватиле и веће просторије наших дијалеката, али оне претстављају унутрашње процесе наших говора који им нису давали општу карактеристику. Тако је штокавски западни дијалекат од најстаријих времена сачувао *č* које се нигде другде на српскохрватском језичком терену није сачувало. То је учинило да се *ћ* и *č* (тако исто *ћ* и *ч*) не разликују добро у њему. Ту своју црту тај је дијалекат предао и неким јужним говорима (дубровачком) с којима је ступао посредно у додир. Тако исто црногорски говори, добивши *ł* од албанског, предали су га

многим другим говорима (исп. напр. тај глас чак у војвођанским говорима преко дошљака с југа). Најзад, има језичких црта за које је несумњиво да су се могле развити подједнако лако у различним говорима, тако да се ту може говорити о ширењу једне црте једних говорних центара на друге. Такво је напр. *-ja* у радном глаг. придеву (*бија* и сл.) које се подједнако могло развити и у штокавским и чакавским говорима.

Није тешко видети, као што је и напред помињано, да се ових осам периода развитка нашег језика могу врло лепо скупити у три велика раздобља, врло карактеристична са многих страна за развитак наших народа: I и II период претстављају још историју наших народа изван Балканског Полуострва, од III—V периода — развитак на Балканском Полуострву од првог стварања наших засебних држава, њихове борбе и њихова цветања, дакле њихова позитивног развијања до доласка Турака, остала три периода VI, VII и VIII претстављају епоху тешке борбе са Турцима, потчињавања њима и других прилика које су се у вези са тим развиле, па затим и постепеног ослобођавања од њих. У границама сваког од тих раздобља било је и тешких поремећаја, и великих премештања наших народних маса и свега другог што је то пратило, чиме се одређује много штошта у образовању ових периода.

Из овога се разлагања види да је наша територија јединствена дијалекатска област. И поред различних политичких творевина у средњем веку, до XV в., *дијалекатске* црте су их увек *везивале* у знатној мери. Само на крајњем истоку, на терену призренско-тимочког дијалекта, образована је, већ од XIII в., извесна знатно одвојена дијалекатска област, мада је и она, у новије време, од XVI в. па унапред, поново повезана језичким цртама са осталим делом наших говора. Друга дијалекатска област на крајњем северозападу, хрватски кајкавски дијалекат, претставља заједничку творевину западног штокавског, кајкавског у Хрватској који се већ од IX в. одвојио од остале масе кајкавских говора у Словеначкој и пришао заједници штокавско-чакавској уносећи у њу и уопштавајући неке своје особине. Сви остали говори су између себе чврсто повезани. Чакавски икавско-скавски говор, полазећи из Хрватске јужно од Купе и из западне Далмације, повезао је наново све хрватске говоре; западни штокавски, са великом и рецептивном и стваралачком снагом, проширио је своје особине и по Далмацији и Хрватској, утичући, у извесном правцу, и на штокавске североисточне (шумадиско-сремски). Источнији штокавски, а нарочито јужнога типа, развили су и у старије време језичке односе и према западном штокавском и североисточном. Између југоисточних штокавских (рашког или косовско-ресавског типа) развили су се узајамни језички односи и према најисточнијем штокавском говору (староштокавском) и према архаичнијем говору јужнога типа (зетском).

Ето, у најкрупнијим линијама дијалекатских односа како су се развијали, по моме схватању, у различним периодима који су овде изнесени. Али ова слика не би била потпуна кад не бих изнео најзнатнији покрет у другом раздобљу који је наткрилио све друге и који је створио основицу савременог књижевног српскохрватског језика. То је

особенности сербскохорв. языка, их местоположение на Балк. Полуострове и углубление расхождения между чакавскими и штокавскими диалектами. Это дает в итоге образование основ двух сербскохорв. говоров (чакавского и штокавского).

4. период (IX—XII в. н. э.) указывает на одинаковое распространение новых черт языка в обоих основных сербскохорватских говорах. Это показывает, что языковые особенности, несмотря на государственную обособленность хорватского народа и сербского, — являются одинаковыми у обоих.

5. период (XIII—XIV в. н. э.): продолжение этих процессов, но не в полном масштабе, у одних и других.

III эпоха (XV—XIX в. н.э.): нашествие турок, порабощение большей части сербского и хорватского народов и под конец XVII в. начало постепенного освобождения от турецкого владычества (части Хорватии, Славонии и Воеводины). Сильные перемещения сербскохорв. населения за все это время, давшие в результате и значительное влияние одних диалектов на другие.

6. период (XV—XVI в. н. э.): явление новых фонетических и морфологических черт и широкое их распространение, охватывающее уже обособившиеся говоры;

7. период (XVII—XVIII в. н. э.): новое смягчение согл. при посредстве согласн. *j* и распространение окончания *-ма* в трех пад. мн. ч. Значительное уже уменьшение распространения этих черт в сравнении с распространением черт предшествующего периода — благодаря изменению условий социально-политического развития населения.

8. период (до XIX в. н. э.): горизонтальное распространение языковых особенностей на севере и юге, охватывающих на севере с. х. население Военной Границы и более северных краев, а на юге владения б. Венецианской Республики в Адриатическом Море (от Истрии до Ластова) и на побережье Хорватии, Далмации и Черногории. В средние века и позже сербскохорватское население могло тут свободнее возвращаться и развить некоторые черты языка, идущие теперь с з. на в. или с в. на з.

В конце статьи, указав на то, что соответственно распространению языковых черт территория Сербов и Хорватов представляет цельную языковую территорию, автор останавливается на образовании центральных младших сербскохорватских говоров, легших в основании сербскохорватского литературного языка. Это тот диалект, на котором писал Вук Караджич и который стал общим сербскохорватским литературным языком. Уравнение сербскохорватских диалектов на большей части их территории получено в результате постоянного перемещения сербских и хорватских говоров в течение турецкого владычества на Балканском Полуострове, а также и последующего постепенного ухода турок и всего того, чем эти события сопровождались.